

Григорій Титаренко

ЕВОЛЮЦІЯ ВІД МАРКСИЗМУ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ

...треба тільки стати самим собою. Вас, мов пирого, напхали всякою соціалістичною чепухою.

Улас Самчук, «Кулак» [9].

Знав я, що Центральна Рада в кожнім разі є організація українська, хоть як мало національна... Я надіявся, що саме життя заставить її стати на національний і навіть державний шлях будівництва... Я був певен, надіявся, вірив, що справжня і суворя історична дійсність розіб'є фантастичні ілюзії вселюдського, а тим більш московського братства...

Окрім двох-трьох осіб, котрих я міг на пальцях порахувати, яких я поважав і міг би від них сподіватися чогось розумного (як напр. проф. Грушевський, котрий тоді ще був славним професором Михайлом Грушевським, а не українським ес-ером, або С. Єфремов, або небіжчик І. М. Стещенко).

Віктор Андрієвський, «З минулого» [5, с. 111].

Життя і творчість Івана Стешенка ще мало вивчені, хоч у цьому напрямку робляться наукою вже перші вагомі кроки. Так, його діяльність як освітнього діяча добре висвітлена в збірнику статей «Український педагог Іван Стешенко» [16], роботи з філології та історії української літератури досліджувала Галина Александрова – праці: «Два погляди на дві «Наймички»» [1]; «Іван Стешенко: «Без наслідування обійтися не можна і в ньому ...рятунок оригінального духу»» [2]; «Ще одна незавершена «Історія української літератури»» [4]; «Помежів'я» [3]. Проте еволюції поглядів Стешенка, яка, звичайно ж, мала вплив на його творчість, уваги приділялося небагато. Одні вважали його соціал-демократом, інші націоналістом чи навіть буржуазним націоналістом, проте, здається, так і не наблизилися до світоглядного осердя видатного краєзнавця-патріота. Наше завдання – прослідкувати еволюцію поглядів Стешенка від марксизму до радикального українського патріотизму.

Кожна людина змінюється з плином життя. Іноді ці зміни бувають різкими й кардинальними, і щось подібне довелось пережити першому освітянину в уряді Центральної Ради Іванові Матвійовичу Стешенку. Походження та сім'я, в якій він народився, були тим фундаментом, на якому зріло й розвивалося його молодецьке захоплення соціал-демократією. Іван походив із сім'ї колишнього кріпака. Можливо, тому все життя опікувався долею найбільш вразливих верств українського люду, особливо долею бідного селянина. Вся його по-

езія пронизана цим болем. Навіть найперший вірш присвятив бідній сирітці, що пасла гусей по наймах. Це була конкретна, а не абстрактна особа – маленька Іванова сусідка, яка поскаржилася йому на свою тяжку долю. Правда, найперші твори юний поет писав мовою російською – навчали в школі російською, вдома зрусифікований батько, який, прослуживши 25 років у царській армії, забороняв своїм дітям уживати мужиччину. Сам він повторював, що ніколи не чув, аби «вчоні» люди вживали слово «хіба». Проте спілкування з простими дітьми з околиць Полтави, поїздки до рідних у Диканьку робили свою справу: нащадки Матвія Стешенка між собою розмовляли по-українськи, а батькова заборона зумовила тільки те, що вони почали таїтися від нього.

Одна доленосна подія відбулася в житті зовсім юного Івана-гімназиста. Батько здав у найм якимсь людям частину новозбудованого власного будинку, а ті у свою чергу прихистили там студентів Харківського університету, що проходили практику зі статистики в Полтаві. Місця в будинку не вистачало, тому два студенти жили в хліві й навіть не мали ліжка. Коли це неподобство побачив батько, то особисто приніс їм ліжка й постіль, а ще – ледве не плакав, що «вчоні» люди проживають у таких умовах. Невдовзі він запросив хлопців на склянку чаю й отримав згоду. Хазяїн жартував, аби ті не подумали, що він кличе їх, бо має доньку: лише щоб ближче познайомитися. Проте в старого Стешенка таки

була певна задумка – через студентів вплинути на сина, зокрема й відвадити його від захоплення мужицькою мовою. Батько сказав, що його син пише вірші й пісні, а студенти попросили малого щось їм прочитати. Іван довго соромився, та зрештою показав свої російські вірші. Тоді один студент, а був це Іван Липа – майбутній “тарасівець” і поет, похвалив хлопця, порадивши не закопувати свій талант у землю, й зовсім розчарував батька словами про те, що треба працювати не на російській поетичній ниві – там своїх робітників удосталь, а на рідній, отож рекомендував Іванкові писати українською мовою. Пізніше про це так говорила сестра Марія Стешенко: “Бідний батько мимохить, сам того не знаючи, вивів нас і поставив на шлях тернистий, який потім дав і нам, і йому багато горя” [14]. Крім Івана Липи, в будинку Стешенків тоді оселилися Байздренко, Тахтаров та Басько-Баськевич. Згодом вони познайомили Івана зі своїм приятелем з університету, на той час уже земським лікарем Олександром Кривком, що походив із села Хомутиці Миргородського повіту. Кривко мав дуже великий вплив на розвиток української самосвідомості Стешенка. Пізніше Іван сам про це розповідав Олександрові Тулубу, будучи вже студентом Київського університету.

Після шостого класу, під час літніх канікул, молодий гімназист здійснив пішу подорож двома полтавськими повітами. Цікавили його розповіді старих людей про героїчне минуле та пісні “українських Гомерів” – кобзарів. Пізніше він скаже своїй доньці Ірині, що вийшов у цю подорож “общеросом”, а повернувся свідомим українцем [13].

Але ми побачимо, що на той час його ще рано було вважати цілком свідомим українцем. Попереду буде серйозне захоплення марксизмом та російською соціал-демократією, а ця ідеологія космополітична по суті й національні питання вона якщо й розглядає, то як допоміжні у своїх глобальних задачах.

Тут доречно сказати, що не віднайдено інформації про належність – у полтавський період – гімназиста Стешенка до якихось гуртків, хоч у Полтаві тоді вони з’являлись – т. зв. “гуртки самоосвіти”. Можливо, страх перед батьком його утримував, бо відомо, що той був жорстким і навіть жорстоким у вихованні своїх дітей: “Різки були звичайною справою” [14].

Під час навчання в Київському університеті Іван Матвійович уже демонстративно говорив по-українськи, навіть коли до нього

звертались російською [14]. Після зустрічі з О. Тулубом у вересні 1892 року Стешенко входить у “Плеяду”, знайомиться з Лесею Українкою, Людмилою та Оксаною Старицькими, Миколою Ковалевським, Михайлом Коцюбинським, Михайлом Кривенюком, Павлом Тучапським та ін.

Плеядівці, крім літератури, захоплювалися соціал-демократією. Це захоплення виростало на драгоманівських ідеях, якими жваво цікавилася небога Михайла Петровича Леся Українка. Досить активно поширював соціалістичні ідеї друг Драгоманова М. Ковалевський, що також належав до “Плеяди”, хоч і був набагато старшим від “молодої громади”. Олександр Моргун стверджує, що сама ідея організації першого соціал-демократичного гуртка належала Івану Стешенку: “Серед молоді лідером був І. Стешенко, який безпосередньо на зборах громади з молодим завзяттям і українською впертістю виконував провідну роль драгоманівського агітатора. Обдарований і здібний Стешенко, ретельно студіюючи праці позитивістів і радикально-соціалістичних авторів, краще, ніж інші, був озброєний потрібною для проповідника драгоманівських ідей ерудицією” [8].

Та перш за все перед “Плеядою” стояли просвітницькі завдання. Роблячи велику справу – перекладаючи українською класику світової літератури, вони розуміли, що тільки просвічений народ буде готовий сприйняти соціал-демократичні ідеї і боротись за своє щастя. Тому соціал-демократія і просвіта народу для них були нерозривні. А сам Стешенко віддасть просвіті багато сил і часу, а формулу, що щастя народу в рідній освіті, пронесе через усе життя. Тут Іван Матвійович буде цілком послідовним: він постійно прагнути педагогічної роботи; саме ця робота й винесе його на політичний олімп, але станеться це через два десятиліття.

Молода українська громада довгий час зберігала суто національний характер. Незалежно від загального світогляду й соціально-політичних переконань та симпатій, до неї вступали особи, які вважали себе за українців і ставили понад усе любов до краю, до свого народу. Радикальна група, лідером якої був Стешенко, почала наступ на аполітичність гуртка, його байдужість у соціальних питаннях, домагаючись, щоб громада в цьому плані набула певного обличчя. На захист попереднього національного напрямку виступив М. Міхновський, його підтримали В. Шемет і пізніше – Д. Антонович (Муха).

Уважно прислухалася молодь до таких марксистів, як П. Струве, М. Туган-Барановський. Із молоді громади, як перший і найбільш відданий новій вірі неофіт, вирізвився Павло Тучапський, котрий згодом, цілком послідовно до науки Маркса, вийшов зі складу української громади і перейшов до партії російських соціал-демократів. У той час перейшов до марксистів і Кость Василенко. «Дуже захоплений був економічним матеріалізмом також і Стешенко, але ж бриніла ще в його душі любов до України, і він не відкріс тії любові, а поєднав її з матеріалістичним монізмом, утворивши українську соціал-демократичну партію. Проте, з певністю тверджу, любов до України у Стешенка переважала прагнення до інтернаціоналізму, і він засуджував перехід П. Тучапського до РСДРП» [8]. Уже тут прослідковується поступовий відхід Стешенка від радикального марксизму й перехід до свідомого українського патріотизму, хоч попереду в нього ще будуть пошуки та прикрі коливання.

1897 року за свої соціал-демократичні переконання, а точніше за статті, що готував для галицьких видань, Іван Матвійович потрапляє до в'язниці, а потім на три роки в заслання із заборонаю займатися педагогічною діяльністю.

1901 року Стешенко друкує статтю «Проба біографії й оцінка творчості П. Куліша», в якій досить суворо прокоментував літературний набуток цього письменника. Але нас більше зацікавив його погляд на «Історію возз'єднання Русі». «Що в цій праці науково правдивого? – запитує. – Твердження П. Куліша, що: «злука України з Росією – то справа цілком національна, історично доконче потрібна і законна», є курйозом. Якщо навіть погодитись з «історичною потребою» цієї злуки, то наслідки її, окрім негативу, не мали нічого» [10].

У грудні 1905 року вийшла перша українська газета на Наддніпрянщині – «Хлібороб» (друкувалась у Лубнах Полтавської області). Третій номер опублікував статтю, в якій йшлося про мітинг українців, що відбувся в Петербурзі. Як відгук на цю публікацію в журналі «Киевские отклики» Стешенко вмістив статтю «Первая ласточка украинского шовинизма», де гостро критикував ідейні акценти «Хлібороба» з позицій інтернаціональної соціал-демократії, захищаючи російський народ і російську інтелігенцію як непричетних до того терору проти українців, який проводив уряд Росії.

З якою б повагою ми не ставилися до Івана Матвійовича, але зауважимо, що ярлик «український шовінізм» тут принципово недоречний, оскільки шовінізм притаманний тільки імперіям. Якби Україна стала імперією і провадила імперську політику проти поневоленних народів, тоді тут могли б з'явитися шовіністи. Пригадаймо походження самого поняття. Не секрет, що воно пов'язане з прізвиськом французького солдата доби Наполеона Шовіні, який на стільки фанатично підтримував французьку імперську політику, що аж ім'я набуло перенесення. Тому є всі підстави вважати, що національна боротьба, яку ведуть поневолені народи проти своїх гнобителів, є скоріше антишовіністичною. Це щодо назви статті, а по суті її – справа значно складніша. Справді, народ імперії мовби й не винний у тій політиці, яку проводить уряд, але ж той уряд спирається перш за все на власний народ, армію і весь репресивний апарат, який має у своєму розпорядженні. Сам по собі він не може вести завоювання й поневолення колоній. Тому повністю заперечувати причетність народу до імперської політики, мабуть, не буде доконечною правдою. В іншому разі треба відповісти на питання, хто ж захоплював сусідні держави силою в добу наполеонівських війн, під час Другої світової війни? Уряди? Чи, може, армії, які й формувалися з народу?.. Можливо, саме такі чи подібні розмисли й зумовили негативні відгуки Лесі Українки на цю замітку Стешенка: «...ви читали його статтю в «Киевских откликах» «Первая ласточка украинского шовинизма» і як вона вам подобається? Тут вона не подобається нікому, не виключаючи й найближчих приятелів автора...» [7].

Заборона газети «Хлібороб» після виходу п'ятого номеру теж наводить на думку про недоречність публікації Стешенка, хоч, мабуть, це закриття все одно трапилося б, не залежно від того, писав би він свою статтю чи ні: надходила чергова хвиля імперського терору щодо України.

У цей самий час Стешенко у 84-у номері альманаху «Киевские Отклики» друкує статтю «О так называемомъ украинофильстве», де пише про те, що саме поняття «українофіл» застаріло: так можна назвати неукраїнця, який любить Україну, а свідомого українця треба називати українським патріотом [11]. Подібні ідейні коливання і внутрішню боротьбу ми спостерігаємо в Івана Матвійовича 1905 року.

Тільки восени 1906 року він отримує дозвіл на педагогічну роботу і то на периферії

– в Слудьку Мінської губернії, і вже з цього часу не полишає улюбленої діяльності. Щоправда, міністерство освіти заборони не зняло, тож із 1907 року він працює в Києві в комерційній школі, яка була іншого підпорядкування.

Свою просвітницьку роботу Іван Матвійович проводить, виступаючи з лекціями в Києві, а також виїжджає до Чернігова, Єлисаветграда, Білої Церкви, Прилук, Золотоноші, Полтави. В цьому він цілком послідовний. 1913 року в статті “Українське письменство і читач” Стешенко пише про “народність”: поширення української літератури серед селян не може бути мірилом мистецької вартості художнього твору, бо що він складніший, то він менш зрозумілий народному читачеві. Запитуючи, чому Шевченко писав не тільки про село, він відповідає: “Тому, що одними інтересами народу, як класу, не проживеш, тому, що є щось глибше елементарної психіки народу: се духовні скарби, витворені геніями всього світу, – правда, в повному обсязі неприємні нерозвиненому народові” [12].

Тут знову доречно зацентувати дуже непростий шлях відходу І. М. Стешенка від марксизму.

1914-го вибухнула Перша світова війна й на Україну звалилася чергова заборона на рідну мову. Але не дивлячись на це, для дітей-біженців із західних районів України в Києві уряд змушений був відкрити українську, т. зв. Тетянівську, гімназію. Стешенко спочатку стає викладачем, а потім директором цього навчального закладу, з великим ентузіазмом береться на порожньому місці створювати українську школу: писалися методики, формувалися навчальні посібники, а фактично закладався той фундамент, на якому через кілька років Стешенко буде розбудовувати українську освіту.

Після лютневої революції освітяни висунуть кандидатуру Івана Матвійовича до Центральної Ради. На посаді Генерального Секретаря освіти він неухильно провадитиме українізацію, й навіть соратники будуть лякатись його радикалізму в цьому питанні, а між собою стануть його величати “Іваном-воїном” [18, с. 94].

Доречно сказати, що під час бунту “Полуботківців” Стешенко, один із небагатьох членів ЦР, наголошував на необхідності мілітарної політики для України, від чого навіть Петлюра тоді відмовлявся. Життя скоро покаже правоту Стешенка.

Тимчасовий Уряд Росії був занепокоєний діяльністю Центральної Ради і направив 17

жовтня 1917 року телеграму в Київ з вимогою прибути до Петрограду Генеральних секретарів Винниченка, Стешенка та Генерального контролера Зарубина. Телеграма була такого змісту: “По распоряжению министра-председателя прошу Вас безотлагательно выехать [в] Петроград для личных объяснений по поводу появившихся сообщений об агитации на Украине [в] пользу созыва суверенного украинского Учредительного Собрания” [15, с. 868].

У грудні (12–17) 1917 року на VIII сесії Центральної Ради І. Стешенко заявив: “Казенні гімназії на Україні досі вважаються московськими тільки через те, що там учили московською мовою. Учителів-москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаться української мови, коли хочуть працювати на Україні (*оплески в залі*). Вищі школи на Україні створені коштами українського народу і через те також повинні бути українськими (*оплески*). В крайньому разі по вищих школах можна читати лекції кількома мовами, як це робиться в Швейцарії” [17, с. 64]. Це була відповідь генеральному секретарю великоруських справ в уряді УНР Дмитрові Одинцю, який пропонував університети в Україні залишити російськими, а поряд із ними відкрити українські, польські та єврейські школи, коли на це стане державних коштів України.

Іван Матвійович швидко нажив собі багато ворогів. Стара професура саботувала українізацію, помірковані землячки боялися радикалах кроків, і він залишався на полі бою майже один, проте до кінця своїх днів не відмовився від ідеї прискороженого розвитку української школи і навіть 1918 року, коли уряд Скоропадського в особі міністра освіти Василенка спускав на гальмах українізацію, Стешенко під час своїх поїздок на Полтавщину в с. Великі Будища Зіньківського повіту проводив у місцевій школі заняття з українізації для вчителів. Насамкінець ця активність і привела до вироку та вбивства нашого видатного земляка, палкого патріота марксистами ревкому містечка Великі Будища [6]. Потім, навіть мертвий, Стешенко буде небезпечним для комуністів, що закріпляться при владі: із 1930-х років його намагаються згадувати все менше, а коли замовчувати було неможливо, то на нього навішували ярлик “українського буржуазного націоналіста”. І не мало значення те, що Стешенко послідовно опікувався долею найбіднішого українського люду, зазнавав постійних переслідувань від царизму, тюрми та висилки. Бо ж саме вболівання за долю гнобленого українського народу ціл-

ком логічно привели нашого героя до українського патріотизму та боротьби за власну українську державу, а це вже було страшним злочином для справжніх шовіністів.

Такий складний і трагічний шлях пройшов Іван Матвійович Стешенко від соціал-демократії до радикального українського патріотизму.

Література

1. Александрова Галина. Два погляди на дві "Наймички" (До порівняння однойменних різножанрових творів Шевченка) / Галина Александрова // Теорія літератури. Компаративістика. Художній діалог з історією. – К.: ВЦП "Київськ. ун-т", 2007. – С. 43–50.
2. Александрова Галина. Іван Стешенко: "Без наслідування обійтися не можна і в ньому ... рятунок оригінального духу" / Галина Александрова // Слово і час. – 2008. – № 7. – С. 52–59.
3. Александрова Галина. Помежів'я (Українське порівняльне літературознавство кінця ХІХ – першої третини ХХ століття): Монографія / Галина Александрова. – К.: ВПЦ Київський університет, 2009.
4. Александрова Галина. Ще одна незавершена "Історія української літератури" / Галина Александрова // Дивослово. – 2008. – № 7. – С. 46–49.
5. Андрієвський В. З минулого. – Тт. 1, 2 / В. Андрієвський. – Нью-Йорк: В-во "Говерля", 1963.
6. Єфремов С. Щоденники 1923–1929 / С. Єфремов. – К.: Видавництво газети "Рада", 1997.
7. Косач-Кривенюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. П. Косач-Кри-

венюк. – Луцьк: в-во "Волин. обл. друк.", 2006. – С. 765–766.

8. Моргун О. Напровесні то було / О. Моргун // Визвольний шлях. – 1963. – Квітень.

9. Самчук Улас. Кулак. Месники. Віднайдений рай / Улас Самчук. – Дрогобич: "Відродження", 2009.

10. Стешенко Ів. 1901 – Проба біографії й оцінка діяльності П. Куліша / Іван Стешенко // ЗНТШ. – Л., 1901. – Т. ХЛІV – Кн. VI. – С. 1–28.

11. Стешенко І. О так называємомъ украинофильстве / Іван Стешенко // Київські Отклики. – 1905. – № 84.

12. Стешенко І. М. Українське письменство і читач / І. М. Стешенко // ЛНВ. – 1913. – Кн. V. – С. 320–334.

13. Стешенко І. І. Формальні відомості до біографії Ів. М. Стешенко // Архів музею М. Старицького в Києві. – Ф. ММС. – Вх. 939. – Кн. 10936, Р. Д. 544.

14. Тулуб О. О. Іван Стешенко. 1873–1918 (спомини і матеріали) // Інститут рукопису НБУВ НАН України. – Ф. X, 18273.

15. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. Документи і матеріали. – К.: В-во Олени Теліги, 2003.

16. Український педагог Іван Стешенко // Посібник з історії педагогіки для курсантів ін-тів удоск. вч., студ. вищ. пед. закл. – К.: в-во Київськ. міжрег. ін-ту вдоск. вчителів імені Бориса Грінченка, 1994.

17. Хорунжий Ю. Діяльність Івана Стешенка в УЦР / Ю. Хорунжий // Зона. – 2008. – № 23.

18. Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. 1918–1919 рр. / Є. Чикаленко. – К.: "Темпора", 2004.

*Ніна Лебідь
Любов Сологуб*

АВТОБІОГРАФІЗМ РОМАНУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА “ЛЮДИНА І ЗБРОЯ”

Життєпис Олесь Гончара непростий. Народився він 3 квітня 1918 року, за твердженням його старшої сестри, не на Полтавщині, в Слободі Сухій, а в передмісті Дніпропетровська, де зовсім молодою померла його мати. В автобіографічних "Письменницьких визнаннях" Олесь Гончар з теплою згадує дідуся й бабусю – материних батьків, – до яких відвезли його, маленького, на виховання. А жили вони в Слободі Сухій. Ось так майбутній письменник порідився з Полтавщиною, щедрою на квітучі соняшни-

ки й таланти. Отже, першим мовним, етнічним і естетичним джерелом, із якого напився Олесь Гончар, був багатючий і розмаїтий світ полтавської природи, прекрасної говірки, великої, суворої і безмежно лагідної доброти простих сільських трударів. Утіленням людяності і обдарованості рідного народу стала для нього бабуся – неписьменна жінка, образ якої назавжди закарбувався в пам'яті. "Без неї, – писав у згаданих "Визнаннях", – я, мабуть, не став би письменником". "За бабусиним ласкавим порогом залишилася